

Units expressing personal mental state in Uzbek language

Niluzar AKHMEDOVA¹

Renaissance Educational University

ARTICLE INFO

Article history:

Received March 2024
Received in revised form
10 April 2024
Accepted 25 April 2024
Available online
25 July 2024

Keywords:

Psycholinguistics,
feeling,
emotion,
upset,
happy,
sadness,
depression,
crying.

ABSTRACT

This article discusses the classification of units of the Uzbek language that express a person's mental state. The linguistic meaning and semantics of such units presented in various groups of words are analyzed.

2181-3663/© 2024 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol2-iss3-pp1-4>

This is an open-access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

O'zbek tilidagi shaxs ruhiy holatini ifodalovchi birliklar

ANNOTATSIYA

Kalit so'zlar:

psixolingvistika,
hissiyot,
emotsiya,
xafa bo'lish,
xursand bo'lish,
g'am-qayg'u,
siqilish,
yig'lash.

Mazkur maqolada o'zbek tilidagi shaxs ruhiy holatini ifodalovchi birliklar tasniflanishi muhokama qilinadi. Ruhiy holatni ifodalovchi birliklar turli so'z turkumlari kesimida ifodalanadi va til birliklarining lisoniy ahamiyati hamda semantikasi tahlil qilinadi.

¹ Teacher, Renaissance Educational University.

Единицы, выражающие личностное психическое состояние в узбекском языке

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:
психоллингвистика,
чувство,
эмоция,
огорчение,
радость,
печаль,
депрессия,
плач.

В данной статье рассматривается классификация единиц узбекского языка, которые выражают психическое состояние человека. Анализируется языковое значение и семантика таких единиц, представленных в различных группах слов.

KIRISH

Ruhiy holat tushunchasi inson ongidagi turli tashqi ta'sirlar natijasida paydo bo'ladigan fiziologik hodisalar hisoblanadi. N.D. Levitov fikriga ko'ra, shaxs ruhiy holati "inson yashashi mumkin bo'lgan potensial usullardan biridir. U fiziologik darajadagi ma'lum energiya sifatleri va har birimizga atrofimizdagi dunyoga turlicha qarashni ta'minlaydigan psixologik filtrlar tizimi bilan belgilanadi". Mazmun-mohiyatiga qarab, ruhiy holat turli ko'rinishlarda ifodalanadi. Inson so'zlarida, fikrlarida, imo-ishoralarida ham ruhiy holat tushunchasi ifodalanishi mumkin. Badiiy asarlarda shaxs ruhiy holati turli so'z turkumlari yordamida ifodalanadi. Bundan tashqari, inson hissiyotlari ham ma'lum bir so'zlar, so'z birikmalari, gaplar yordamida bayon etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Ruhiy holatni ifodalovchi birliklar tushunchasi asosan psixolingvistika fani orqali o'rganiladi. Psixolingvistika sohasida V.P. Belyanin, N.D. Levitov, L.S. Vigotskiy, M. Yo'ldoshev, N. Mahmudovlar ilmiy izlanishlar olib borganlar. Shular orasidan asosan V.P. Belyanin bir qancha asarlar yozib, ruhiy holat tushunchasi, tasnifi, ifodalanishiga doir tushunchalar berib o'tgan. Ruhiy holat – bu tashqi ta'sirlar yordamida inson organizmida sodir bo'ladigan turli xildagi psixik ko'rinishlar belgisidir. Inson dunyoga kelibdiki, atrof-muhitdagi ichki va tashqi ta'sirlar yordamida turli ruhiy jarayonlarni boshdan kechiradi. Ruhiy holat inson tanasida turli xil ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Hissiyotlar, emosiyalar, xafa bo'lish, xursand bo'lish, g'am-qayg'u, siqilish, yig'lash, kulgu, xavotir va shu kabilar inson ruhiy holatining turli ko'rinishlari hisoblanadi.

Ruhiy holat – bu insonning ruhiy ko'rinishi hisoblanadi. Ruhiy holatlar idrok, og'riq, zavq, e'tiqod, istak, niyat, his-tuyg'u va xotirani o'z ichiga olgan sinflardan tashkil topgan. Ushbu atamaning aniq ta'rifi haqida munozaralar mavjud. Gnosemik yondashuvlarga ko'ra, psixik holatlarning asosiy belgisi shundaki, ularning subyektivi imtiyozli epistemik kirish huquqiga ega, boshqalari esa ularning mavjudligini faqat tashqi belgilar orqali xulosa qilishlari mumkin. Ongga asoslangan yondashuvlar barcha ruhiy holatlarning o'zlari ongli ekanligini yoki ongli holatlarga to'g'ri munosabatda bo'lishini ta'minlaydi. Boshqa tomondan, niyatga asoslangan yondashuvlar ongning obyektlarga murojaat qilish va dunyoni aqliy belgi sifatida ko'rsatish kuchini ko'radi.

Funksionalistik yondashuvlarga ko'ra, ruhiy holatlar ularning ichki xususiyatlaridan qat'i nazar, sabab-oqibat tarmog'idagi roli nuqtai nazaridan aniqlanadi. Ba'zi faylasuflar yuqorida aytib o'tilgan barcha yondashuvlarni inkor etib, "ruhiy" atamasi barcha tomondan

umumiy birlashtiruvchi xususiyatga ega bo'lmagan, bir-biriga bog'liq bo'lmagan g'oyalar to'plamini anglatadi deb ta'kidlab o'tishadi. Ruhiiy holatlarning bir-biriga o'xshash turli tasniflari taklif qilingan. Muhim farqlar ruhiy hodisalarni hissiy, taklif, qasddan, ongli yoki sodir bo'lganligiga qarab birlashtiradi. Sensor holatlar vizual hislar yoki tana og'rig'i kabi hissiy taassurotlarni o'z ichiga oladi. E'tiqod va istaklar kabi taklif munosabatlari subyektning taklifga bo'lgan munosabatlaridir. Qasddan holatlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular obyektlar yoki holatlarga ishora qiladi yoki ular haqida bo'ladi. Ongli holatlar fenomenal tajribaning bir qismidir, sodir bo'lgan holatlar esa, ongli yoki ongsiz, egasining ongida sababiy jihatdan samaralidir. Ruhiiy holatlarning ta'sirchan tasnifi Frans Brentanoga bog'liq bo'lib, u faqat uchta asosiy tur borligini ta'kidlab: ularni taqdimotlar, hukmlar, sevgi va nafrat hodisalarini sanab o'tadilar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ruhiy holatlar odatda jismoniy yoki moddiy jihatlarga qarama-qarshi qo'yiladi. Fizik olimlar uchun ular nozik tanali asab faoliyati nuqtai nazaridan tushunilishi mumkin bo'lgan yuqori darajadagi xususiyatdir. Mulk dualistlari esa bunday reduktiv tushuntirish mumkin emasligini da'vo qiladilar. Eliminativistlar aqliy xususiyatlarning mavjudligini yoki hech bo'lmaganda fikr va xotira kabi xalq psixologik toifalariga mos keladiganlarni rad etishlari mumkin. Ruhiiy holatlar turli sohalarda, jumladan, ong falsafasi, gnoseologiya va kognitiv fanda muhim rol o'ynaydi. Psixologiyada bu atama nafaqat yuqorida sanab o'tilgan ruhiy holatlarga nisbatan, balki insonning ruhiy salomatligini yanada global baholash uchun ham qo'llaniladi.

Barcha psixik holatlarning muhim xususiyatlari nimadan iboratligi haqida turli raqobatdosh nazariyalar taklif qilingan, ba'zan esa "ruhiy belgi"ni qidirish deb ham ataladi. Ushbu nazariyalarni taxminan epistemik yondashuvlar, ongga asoslangan yondashuvlar, niyatga asoslangan yondashuvlar va funksionalizmga bo'lish mumkin. Ushbu yondashuvlar nafaqat mentalitetni qanday aniqlash kerakligi, balki qaysi holatlar ruhiy deb hisoblanishi borasida ham kelishmaydi. Ruhiiy holatlar borliqning e'tiqodlari, istaklari, niyatlari yoki og'riqli tajribalari kabi turli tomonlarini o'z ichiga oladi. Turli yondashuvlar ko'pincha ulardan faqat ba'zilarining qoniqarli tavsifiga olib keladi. Bu ba'zi faylasuflarni ruhiyatning birlashtiruvchi belgisi borligiga shubha qilishlariga va buning o'rniga "ruhiy" atamasini bir-biriga bog'liq bo'lmagan g'oyalar to'plamiga ishora sifatida ko'rishga undadi. Ruhiiy holatlar odatda jismoniy yoki moddiy jihatlarga qarama-qarshi qo'yiladi. Bu qarama-qarshilik, odatda, tabiat fanlari ta'riflaganidek, ruhiy hodisalarning ayrim xususiyatlari moddiy olamda mavjud emas va hatto u bilan mos kelmasligi mumkin degan fikrga asoslanadi.

Gnosemik yondashuvlarning markazida subyektning ruhiy holatiga imtiyozli epistemik kirish huquqi berilgan. Shu nuqtai nazardan, subyektning holati, agar subyekt unga imtiyozli kirish huquqiga ega bo'lsa, ruhiy holatni tashkil qiladi. Ta'kidlanishicha, bu kirish noaniq, xatosiz va shaxsiydir. Agar biz aqliy bo'lmagan narsalar haqida, masalan, muntazam idrok etish yoki tana tajribasida noaniq bilimga ega ekanligimizni qabul qilsak, ong belgisi sifatida noaniq-inferensial kirish yetarli bo'lmaydi.

Ba'zida insonning o'z ruhiy holatlari to'g'risidagi bilimlari xato bo'lmaydi, ya'ni subyekt ularga ega bo'lganida noto'g'ri bo'lishi mumkin emas, deb ishoniladi. Ammo bu ba'zi ongli ruhiy holatlar uchun to'g'ri bo'lishi mumkin bo'lsa-da, biz qanday tasniflashni bilmaydigan ongsiz ruhiy holatlar yoki ongli his-tuyg'ular kabi turli xil qarama-qarshi misollar mavjud. Imtiyozli kirishning eng ta'sirli xususiyati shundan iboratki, bu shaxsiydir, ya'ni ruhiy holatlar birinchi navbatda faqat subyekt tomonidan va faqat ularning belgilari, masalan, nutq harakatlari yoki boshqa odamlar tomonidan boshqa ifodalar orqali ma'lum. Ushbu an'anaga

qarshi ta'sirli, ammo umume'tirof etilgan dalil Lyudvig Vitgenshteynga bog'liq bo'lgan xususiy til argumentidir. Uning ta'kidlashicha, ruhiy holatlar shaxsiy bo'lishi mumkin emas, chunki ular bo'lganida, biz ularga ommaviy til yordamida murojaat qila olmaymiz.

O'zbek tilida idrok, tana ong, fikr, e'tiqod, istak, motivatsiya, niyat, mulohaza yuritish, qaror, zavq, his-tuyg'u, kayfiyat, tasavvur va xotira kabi turli xil ruhiy holatlar mavjud. Ushbu turlarning ba'zilari bir-biriga aniq qarama-qarshi bo'lib, boshqa turlar bir-biriga mos kelishi mumkin. Idrok tashqi olamdagi moddiy narsa va hodisalar haqida ma'lumot olish uchun ko'rish, teginish, eshitish, hid bilish va ta'm kabi sezgilardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bu bizning tanamizdagi ichki jarayonlar haqida bo'lgan va o'z mazmunini mustaqil obyektlar sifatida ko'rsatmaydigan tana ongiga qarama-qarshidir. Boshqa tomondan, idrokda berilgan obyektlar to'g'ridan-to'g'ri idrok etuvchidan mustaqil ravishda mavjud sifatida taqdim etiladi. Idrok odatda ishonchli hisoblanadi, lekin bizning idrok tajribamiz ba'zida noto'g'ri ma'lumotlarni taqdim etishi va shu bilan bizni chalg'itishi mumkin. Idrokda qabul qilingan ma'lumot ko'pincha fikrda qo'shimcha ko'rib chiqiladi, unda ma'lumot aqliy ravishda ifodalanadi va qayta ishlanadi.

XULOSA

Ham hislar, ham fikrlar ko'pincha yangi e'tiqodlarning shakllanishiga yoki mavjud e'tiqodlarning o'zgarishiga olib keladi. E'tiqodlar, agar ular asosli va to'g'ri bo'lsa, bilimga aylanishi mumkin. Ular hissiy bo'lmagan kognitiv taklif munosabatlari bo'lib, ular ongdan dunyoga mos keladigan yo'nalishga ega: ular dunyoni ma'lum bir yo'l sifatida ifodalaydi va haqiqatni maqsad qiladi. Ular istaklar bilan qarama-qarshi bo'lib, ular dunyoga mos keladigan yo'nalishga ega bo'lgan va dunyoni qanday bo'lishi kerakligini ifodalash orqali o'zgartirishni maqsad qilgan konativ taklifli munosabatlardir. Istaklar agentlik bilan chambarchas bog'liq: ular agentni rag'batlantiradi va shuning uchun niyatlarni shakllantirishda ishtirok etadi. Niyatlar – bu shaxs amalga oshiradigan va harakatlarga yo'l-yo'riq ko'rsatishi mumkin bo'lgan rejalar.

Niyatni shakllantirishdan oldin ba'zan mulohaza yuritish va qaror qabul qiladi, unda bir yo'nalishga kirishishdan oldin turli xil harakatlarning afzalliklari va kamchiliklari ko'rib chiqiladi. Odatda, bu fikrlarda zavq asosiy rol o'ynaydi, deb ishoniladi. "Zavq" deganda o'zini yaxshi his qiladigan, biror narsadan zavqlanishni o'z ichiga olgan tajriba tushuniladi. Tuyg'ular mavzusi shaxs nuqtayi nazari va zavq bilan chambarchas bog'liq. Tuyg'ular – bu zavq yoki norozilik hissi bilan bog'liq bo'lgan va turli xatti-harakatlar reaksiyalariga turtki bo'lgan tashqi yoki ichki ogohlantirishlarga baholovchi javoblar hisoblanadi. Umumiy olganda o'zbek tilida ruhiy holatni ifodalovchi birliklar turli so'z turkumlari orqali ifodalanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. G'ayrat Shoumarov. O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
2. Kalpokas, Daniel E. (2020). "Perception as a Propositional Attitude"
3. "Mind". Encyclopedia Britannica. Retrieved 31 May 2021.
4. Goldstein, Irwin (2000). "Intersubjective Properties by Which We Specify Pain, Pleasure, and Other Kinds of Mental States". *Philosophy*. 75 (291)
5. Крылов А.А., Суходольский Г.В. Эргономика: учебник. Л.: Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1988.
6. Левитов Николай Дмитриевич. ХРОНОС. 2017-yil 2-fevralda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2017-yil 22-yanvar.